

M.J. Prins

Ons wag op die kaptein (Elsa Joubert): Bybel en Christendom as intertekste

Abstract

*The Bible and Christianity are the most important intertexts in the novels of Elsa Joubert. The purpose of this article is to examine the part played by these intertexts in *Ons wag op die kaptein*. To this end the relationship between certain passages of Scripture as well as some basic beliefs of Christianity and aspects of the novel are examined: the theme, Ana-Paula's attitude towards the people of Africa as well as to her white subordinates, Carlos' treatment of his labourers, the significance of the arrival of the 'captain' and the reconciliation which takes place during the very last moments before this arrival. Finally a brief look is taken at the link between the above-mentioned intertexts and some of the leading motifs in the narrative.*

1. Inleiding

Die Bybel en die Christendom is die belangrikste intertekste in Elsa Joubert se romanoeuvre. In *Die wagherbrug* (1969/1981) is daar byvoorbeeld reeds subtiel en verhulde toespelings op die motief van die plaasvervangende sterwe van Christus as bron van nuwe lewe en voorwaarde vir 'n hergeboorte tot die ware self. Die rol wat die Christendom in *Bonga* (1971) speel, het ek reeds elders probeer aantoon (Prins, 1976 en 1990). In *Die swerfjare van Poppie Nongena* (1978) word die hoofkarakter se lyding as gevolg van 'n onmenslike politieke bestel ook 'n *via dolorosa* waarlangs met die wil en beskikkinge van God geworstel word. *Die laaste Sondag* (1983) spel die verskriklike van 'n Christendom uit wat die Christusmissie ongedaan wil maak, Christus as 't ware van die kruis wil afhaal. En *Missionaris* (1988) beeld die stryd en onsekerheid uit van die sendeling Aart Antonie van der Lingen, God se "lewende Ark in die woestyn", maar watter "armoedige ark, struikelende ark, leë ark, vreesbevange ark" (bl. 269). Die doel van hierdie studie is om die rol wat die Bybel en die Christendom as intertekste in *Ons wag op die kaptein* (1963/1977) speel, van

nader te bekyk. Die Christelike gegewe speel 'n dominante rol in hierdie werk as 'n kulturele of referensiële kode, dit wil sê daardie kode wat homself manifesteer as "a 'gnomic', collective anonymous and authoritative voice which speaks for and about what it aims to establish as 'accepted' knowledge or wisdom" (vgl. Hawkes, 1977:118).

Met hierdie roman staan Elsa Joubert verder ook aan die begin van die tradisie van die rewolusieprosa in Afrikaans, prosawerke wat die verset en opstand teen 'n onderdrukkende stelsel as stofgegewe het. *Ons wag op die kaptein* is die voorloper van latere werke soos onder andere J.L. Steyn se *Dagboek van 'n verraaier* (1978), André P. Brink se *'n Droë wit seisoen* (1979), *Houd-den-Bek* (1982) of die onlangs verskene *Die kreef raak gewoon daaraan* (1991), Jeanette Ferreira se *Sitate om 'n rewolusie* (1985) en uiteindelik ook van Elsa Joubert se eie *Die swerfjare van Poppie Nongena* (1978).

2. Tema

Die tema, in die sin van die 'algemene grondgedagte' (vgl. Van Gorp *et al.*, 1984:310), van *Ons wag op die kaptein* word waarskynlik eksplisiet geformuleer in die gesprek tussen Carlos en Ana-Paula in die voorlaaste hoofstuk (bl. 116-117¹): Die onwilligheid van die mens om aan sy medemens te gee wanneer daar van hom gevra word, lei tot haat, veragting en misdaad. Carlos verklaar: "As jy gegee het ... as ek gegee het ... wie weet ... miskien was alles anders." Hy merk op: "Dit is wat liefde is, dat jy gee wanneer van jou gevra word." Hierdie woorde bevat 'n toespeling op Christus se woorde in Matteus 6:42: "Gee aan hom wat iets van jou vra, en moet hom wat van jou wil leen, nie afwys nie." Hiermee word die Bybel, veral dan die Nuwe Testament en die leerstellings van Christus, as interteks by die novelle betrek.

3. Karakters

Die karakters in *Ons wag op die kaptein* openbaar 'n onvermoë en/of onwilligheid om te aanvaar en te gee. Reeds in die eerste hoofstuk is daar aanduidings van die gebrek aan liefde tussen die bewoners van die mikrokosmos van die plantasie waarop die gebeure afspeel: Carlos praat met Ana-Paula "op sy kortaf, half-sarkastiese manier" (bl. 3); Ana-Paula praat neerhalend van José Pereira en sy "gebroedsel" (bl. 4); vir Ana-Paula is dit 'n verligting om "Anunziata vandag nie al om haar te hê nie" (bl. 5); sy visualiseer die mulatkinders se "lelike gesigte" (bl. 11); en, les bes, op bladsy 17-18 is daar 'n toespeling op die onmenslike wyse waarop die plantasiewerkers soms met die drie sambokke wat in die skuur hang,

¹ Alle bladsynommers verwys na Joubert, 1977.

afgeransel is. Ana-Paula is van oortuiging dat " 'n Mens afsydig (moet) bly in hierdie klimaat ... (d)inge moet jou nie emosioneel raak nie" (bl. 6).

Hierdie gebrek aan medemenslikheid, die onwilligheid om te gee wat die situasie verlang, kan teruggevoer word na 'n gebrekkige beleving van die Bybelse eise van die Christendom deur die 'Christene' in die novelle. Die blankes op die plantasie is oënskynlik (Rooms-Katolieke) Christene. Hulle beleef egter hulle Christenskap op 'n oppervlakkige en onegte wyse. Verwysings na God, Christus en die Moeder Maria het slegs as 'tussenwerpsels' (m.a.w. as "misbruik" – vgl. Eksodus 20:7) in hulle taalhandeling oorgebly (vergelyk o.a. "in godsnaam" (bl. 16); "Liewe Moeder van God" (bl. 23); "Moeder Maria" (bl. 34); "Liewe Vader in die hemel" (bl. 44); "die liewe Here weet" (bl. 74); "die liewe Moeder Maria weet" (bl. 82); "Liewe Here" (bl. 106 en 123); "Om die liefde van die Moeder" (bl. 126) ens.). Wanneer Maria die teken van die kruis voor haar bors slaan, slaan Carlos "byna outomaties" ook die teken van die kruis (bl. 21). Later word ook van Palmira meegedeel: "Haar hande mistas die teken van die kruis voor haar bors" (bl. 115).

Wanneer Ana-Paula ontdek dat sy nie kan swanger raak nie, bid sy om 'n kind. "Die godsdiens waaraan sy haar tuis in Portugal nie streng gehou het nie, het stadig na vore gekom ... Sy wou bieg en die mis gebruik" (bl. 84). Op veelsegende wyse (kyk 5.1 in verband met die watermotief) word die na vore dring van haar "verborge godsdiensvorms" beskrywe as "Soos in 'n poel water, as daar 'n klip ingegooi word, alle weerkaatsings verstoort word en opbreek om dan weer vorm aan te neem as die water stil word" (bl. 84). Wanneer sy die priester se hartbeeshuis binnegaan, "(verbaas) die krag waarmee die paar simbole haar hele godsdienslike verlede kan optower" haar (bl. 85). Maar ook die priester openbaar slegs 'n verwaterde Christenskap. "Ana-Paula voel: die priester onderbreek wat hy wil sê om na my te luister, en al luister hy, is sy gedagtes nog steeds by die dinge wat hy en Carlos bespreek" (bl. 85). Selfs *hy* gee dus nie aan 'n ander mens die aandag en respek waarop elkeen geregtig is nie. Wanneer hulle die bedompige kerkie binnegaan, ervaar Ana-Paula 'n walging en wil sy omdraai, maar "die sentiment van die geloof van haar jeug is nou sterker as haar walging" (bl. 86). Die skuldgevoel wat Ana-Paula by hierdie geleentheid ervaar, het te doen met haar verwaarlosing van godsdienslike pligpleginge eerder as byvoorbeeld met die eise van geregtigheid as Christelike kode. Haar godsdiens het eerder met rites en simbole te doen as met intermenslike verhoudinge.

En wanneer Ana-Paula die kerk binnegaan, "ervaar sy die teenwoordigheid van die swartes sterker as die wierook" (bl. 85). Selfs haar godsdiens (met sy eise van naasteliefde en selfverloëning) bring haar nie nader aan die mense van Afrika nie, help haar nie om haar medemens te aanvaar nie. Wanneer sy weer deel gehad het aan die ritualistiese pligpleginge van hierdie godsdiens ervaar sy 'n soort psigiese ontlasting en voel sy: "dis tog wat nodig was, nou kan ek my lewe weer

hervat, miskien op 'n nuwe manier" (bl. 87). Van 'n egte wedergeboorte was hier egter klaarblyklik geen sprake nie. Daarom verkry die metafoor van die sydis-selsaad hier 'n ironiese betekenis: "haar gemoed voel lig en vry soos 'n sydis-selsaad wat van die saadkas af losgeraak het en die lug insweef" (bl. 87). Terwyl die term *saad* enersyds op die moontlikheid van nuwe lewe en groei dui, is die dissel andersyds 'n onkruid, 'n plantsoort wat in die Bybel meermale as simbool van sonde dien. (Vergelyk onder andere Matteus 13:1-9 en 24-30.) Hiermee word die Bybelse kode dus weer implisiet betrek.

Hoe oppervlakkig hierdie toekeer tot die Christendom inderdaad is, blyk spoedig hierna wanneer sy Anunziata versoek om vir haar fetisj te bring in die hoop dat sy daárdeur swanger sal raak. Dit nadat sy tot die slotsom gekom het dat die klein goue kruisie wat sy as kind ontvang het en wat sy "deur instink, deur gewoonte ... (n)og steeds om haar nek gehou" het, haar nie "gehelp" het nie (bl. 89). Die kruis is natuurlik dié sentrale simbool van die Christendom, simbool van die versoening wat Christus deur sy lyding en sterwe tussen God en mens en tussen mense onderling bewerkstellig het. Dat dit vir Ana-Paula alles behalwe hierdie betekenis het, is egter duidelik. Nadat Anunziata dan vir haar fetisj gebring het, dra sy dit langs die kruisie. "So digby die kruisie. Swartkuns aan die voete van die Here. Die minagting van die Here wat aan die swartkuns sy krag gee" (bl. 90). Dit is nie heeltemal duidelik of ons in hierdie aanhaling met vertellerteks of met karakterteks te doen het nie. Waarskynlik iets tussenin: 'n soort *erlepte Rede*. Enersyds verklaar (veroordeel?) die verteller hier die optrede van die karakter. Andersyds regverdig die karakter miskien haar optrede hier as uitvloeisel van 'n soort sinkretisme, 'n poging om die magie van Afrika en die religie van Europa met mekaar te versoen of ten minste op só 'n wyse op mekaar te laat inwerk dat die een die ander 'versterk'. Ná haar besoek aan die fetisj-huisie wil sy van die fetisj-sakkie ontslae raak, maar "die toutjie van die sakkie is verstrengel met die goue kettinkie van die kruis ... (w)eer moet sy ... (d)ie twee uitmekaar losskeur" (bl. 100). Só verstrengel het Christendom en Afrikareligie klaarblyklik teen hierdie tyd reeds in die diepste lae van haar psige geraak. Ook haar Christenskap is weinig meer as 'n soort toorkuns.

Haar versaking van die Christelike liefdesgebod laat haar weier om Carlos se kinders by 'Nga te aanvaar en aan hulle die versorging en liefde te gee waarop hulle as haar 'stiefkinders' geregtig is. Vir Ana-Paula was hulle al die jare lank haar kruis gewees (bl. 11). Haar optrede is strydig met die Christelike liefdeskode, asook met die volgende uitspraak van Christus: "Iemand wat nie sy eie kruis dra en agter My aan kom nie, kan nie my dissipel wees nie" (Lukas 14:27). (Dis in hierdie verband grotesk ironies dat die straf van die kaptein volgens wat Antonio gehoor het daarnit bestaan (bl. 79) dat die witmense aan kruise vasgebind en verbrand word "(s)oons die Here".) Ana-Paula fokaliseer haar 'kruis' uiters negatief: "(d)ie lelke gesigte, een lig, die ander donker, die toutjieshare, die

wilde oë ... " (bl. 11). Vir haar is hulle bloed "geel". Sy glo dat dit tussen haar en Carlos kon gestryk het "(a)s die mulatte net nie daar was nie ... Soos 'n groot bitter vlek in haar gemoed kom die gedagte aan die mulatkinders. Bitter vertrek dit haar mond. Dit kan sy hom nie vergewe nie" (bl. 66). Dit in teenstelling met Jesus se opdrag in Matteus 18:22 aan Petrus dat hy sy "broer" selfs "sewentig maal sewe keer" moet vergewe. En die woord "bitter", wat deur herhaling gereleveer word, verwys weer na Paulus se verklaring in 1 Korintiërs 13:5 dat die liefde nie "verbitterd" word nie (ou vertaling).

Sy beskou dus die mulatkinders as die oorsaak van haar mislukte huwelik. Dit blyk egter duidelik dat sy eintlik om rassistiese redes hierdie kinders nie wou aanvaar nie. Vir haar was hulle 'n voorbeeld van 'n onaanvaarbare versmelting van Afrika en Europa (bl. 73). Sy weier om die kinders as hare te aanvaar en behandel hulle soos diere: "Ek gee hulle kos soos vir honde" (bl. 73). Sy kry dan ook 'n letterlike hond sodat sy "iets kan liefhê" – 'n ironiese paradoks. Sy wou ook 'n eie kind hê, egter nie uit 'n moederdrang nie, maar "(o)m Carlos weg te wring van die twee, om hulle vir goed die bosse te kan injaag ..." (bl. 83).

Ana-Paula weier ook om ander mense se andersoortigheid as *mense* te aanvaar. Sy kom na Afrika, maar sy wil nie die andersoortigheid van die Afrika-mense aanvaar nie. Daarom vind sy dit nie moontlik om liefde en respek aan hulle te betoon nie. Vir haar is hulle "barbare" (bl. 4). Wanneer sy kort na haar aankoms in Afrika vir die eerste keer Afrikane sien, is hulle vir haar "(h)eeltemaal vreemdsoortig" (bl. 60). Sy merk 'n jong meisie tussen hulle op, "(m)aar in haar gestalte eindig vir Ana-Paula enige verdere menslike ooreenkoms. Die dik lippe wat terugkrul, die twee neusgate, die hol oë is vir haar heeltemaal oneie aan haar soort". Al dadelik gaan dit dus vir haar om uiterlike dinge. Uit die insident wat hierop volg, blyk dat die jong swart vrou iets van hierdie onvermoë om haar as medemens te aanvaar agtergekom het; daarom tree sy gemaak nederig op en bedel spottend om 'n footjie by Ana-Paula. Sy doen dit "(v)ir die liefde van die Moeder" (bl. 60), waardeur die (Rooms-Katolieke) Christendom as interteks weer betrek word. Deur hierdie verwysing spot die jong swart vrou waarskynlik met die selfsug en materialisme wat die lewens van hierdie 'Christene' kenmerk.

Selfs nog kort voor die koms van die kaptein blyk Ana-Paula se rassistiese onwilligheid om die mense van Afrika te aanvaar wanneer sy na die sterwende Goncalo kyk, vir die eerste keer besef hoe baie hy na Carlos lyk, maar dan tot die slotsom kom: "Net die swart van die vel wat hom vir my onaanvaarbaar maak, en die lewe in hom, die uitdrukking in sy oë" (bl. 105). Wanneer Ana-Paula uiteindelik iets van haar egosentrisme aflê en bekommerd vra wat die werkers met Goncalo se lyk gaan doen, verklaar Carlos met bitterheid dat sy haar nie moet ontstel nie, aangesien Goncalo "(t)og (maar) net 'n swarte" was (bl. 125). Hiermee veroordeel hy die rassisme as mensbeskouing besonder skerp.

Ana-Paula het dus nie die menslikheid van die andersoortige mens aanvaar nie. Dieselfde geld egter ook van haar houding teenoor haar eie mense wat aan haar ondergeskik is, soos verteenwoordig deur haar (blanke) bediendes. Nadat sy deur Carlos meegedeel is dat die bediendes weg is, dink sy by haarself: "Dis 'n verligting om Anunziata nie vandag al om haar te hê nie, nie die stank in die kamer te moet verduur of die slof-voete in die gang te hoor of die vet lyf verby te sien skuur nie" (bl. 5). Uit hierdie aanhaling blyk Ana-Paula se negatiewe, dehumaniserende fokus op Anunziata. Sy verag haar feitlik en dit om hoofsaaklik uiterlike redes, 'n houding wat bots met byvoorbeeld Jakobus 2:1: "My broers, julle wat glo in ons Here Jesus Christus, die Here van die heerlijkheid, moet mense nie volgens hulle uiterlike beoordeel nie."

Hierdie Bybelse korrekatief was natuurlik ook reeds van toepassing op haar fokus op die swart meisie waarna ons hierbo verwys het.

Wanneer Ana-Paula op die oggend voor die koms van die kaptein saam met Antonio by die dooie voëls staan, praat sy "sagter met hierdie handlanger van haar ... as wat sy ooit tevore gedoen het" (bl. 9). Hierdie mededeling van die verteller staan in dieselfde paragraaf as dié waarin sy Antonio verseker dat die doodmaak van die voëls nie sy 'skuld' is nie. Daar sit fyn ironie in die verbandlegging tussen die bogenoemde twee gegewens deur die paragraafverband. Op hierdie manier word by implikasie aangedui dat 'n gedeelte van die skuld waaroor dit in die novelle gaan, gesoek moet word in die manier waarop die 'handlangers' op die koffieplantasie behandel (meer bepaald met hulle 'gepraat') is. Soos Spreuke 15:1 opmerk, "'n Sagte antwoord laat woede bedaar; 'n krenkende woord laat woede ontvlam".

Ook Carlos het nie aan sy plantasiewerkers die medemenslikheid betoon waarop hulle as mense geregtig was nie. Aan die begin van die verhaal kom Ana-Paula tot die slotsom dat die begrip 'persoonlike gevaar' nie met Carlos rym nie. "Hy's te veragkend van ander mense. As sy sweep deur die lug sny, staan hulle terug" (bl. 6). En wanneer José in die slothoofstuk ter verdediging van homself en sy werkgewer verklaar: "Ons het hulle nie vrek geslaan nie. Net daardie een, baas weet mos. Ons het hulle goeie kos en klere gegee op Krismis" (bl. 119), kom hierdie 'selfverdediging' in werklikheid neer op 'n selfveroordeling. Deur die verwysing na "Krismis" word die Christendom ook hier op fel ironiese wyse as interteks betrek. Die verwysing na klere resoneer die mededeling op bl. 23 dat hierdie werkers inderdaad halfnaak is, waardeur Matteus 25:36 ("Ek was sonder klere en julle het vir My klere gegee") betrek word. Die 'erkenning' dat hulle by implikasie *slegs* op Kersdag "goeie kos" gekry het, sinspeel weer op vers 35: "... (E)k was honger, en julle het My iets gegee om te eet". Dat daar op hierdie wyse op die 'geboortedag' van Christus aan 'Hom' goed gedoen is, is skerp satiries.

Ook by die guerrillavegters is daar 'n gebrek aan liefde en medemenslikheid. Hulle is onbetrokke by die welsyn van die groepie gevangenes in die binneplasia (bl. 39 e.a.). Dit word op skokkende wyse gedemonstreer wanneer die wag op bevel van die Kongolees vir Pina doodskiet as sy 'n poging aanwend om water vir die sterwende Goncalo te gaan haal (bl. 107). Waar Ana-Paula die mulatkinders soos honde behandel het, skel die Kongolees die gevangenes as "brakke" uit (bl. 108). Op hierdie gebeure is twee aspekte van Christus se lof vir die regverdiges in Matteus 25 ter sprake, naamlik "Ek was dors, en julle het my iets gegee om te drink" (vers 35) en "(Ek was) in die tronk, en julle het my besoek" (vers 36). Ook sy belofte in Matteus 10:42: "Wie aan een van hierdie geringstes net 'n beker koue water gee omdat hy my dissipel is, sal sy beloning kry."

4. Oordeel, versoening en hergeboorte

Die toestand soos ons dit hierbo geskets het, lei (ook binne 'n Bybels-Christelike perspektief) onafwendbaar tot 'n uiteindelijke oordeel of afrekening, soos simboliseer deur die koms van die kaptein. Daar is egter ook subtiele gegewens in die novelle wat suggereer dat hierdie finale oordeel en afrekening terselfdertyd iets van 'n versoening behels, asook die begin van 'n nuwe lewe. Wanneer die soldate se voertuie tot stilstand kom en hulle uitspring, lyk dit na "(n) distelkop wat oopgaan en die saad losskud" (bl. 20). Die metafoor wat die verteller hier gebruik, dui enersyds op nuwe lewe en 'n nuwe begin. Hierdie metafoor word veelseggend herhaal wanneer die kaptein se aankomende helikopter deur Ana-Paula gefokaliseer word as " 'n sydissel-saad wat uit die knop uit losgeraak het en uit 'n ver land na hulle oorgewaaie word" (bl. 127). Die oordeel wat die kaptein bring, behels met ander woorde ook 'n nuwe begin. In 'n sekere sin is die kaptein nie alleen regter nie, maar ook bemiddelaar of versoener, waardeur hy oontseggelik 'n soort Christusfiguur word. (Op bl. 28 word na hom verwys as die "Groot Kaptein" en op bl. 41 as "die Groot Baas".) Dat sy koms 'n soort wederkoms beteken, is reeds deur André P. Brink (1984:189) aangedui.

Hier in die binneplein op die dag voor die kaptein se koms begin die versoening en die aanvaarding tussen die vervreemde mense dan ook embrionaal. Die verskille tussen hulle raak uitgewis, sodat die "barbare" as "ons eie mense" gefokaliseer word, die "baas" as 'n "kind" en die kind as die "gelyke van die mans" (bl. 80). Op veelseggende wyse skitter die kruisie wat Carlos ook om sy nek dra, juis op hierdie tydstip in die son. (Dat daar tussen "baas" en "bediende" 'n gelykstelling gaan kom, is reeds vroeër (bl. 4) gesuggereer toe Ana-Paula omtrent Carlos gedink het: "Gister sou hy nie aan daardie vadoek gevat het nie. Of sy skoene gepoets het nie.") En daarmee raak hulle oplaas gereed vir die "koninkryk van die hemel", want "as julle nie verander en soos kindertjies word nie, sal julle beslis nie in die koninkryk van die hemel kom nie. Wie homself gering ag soos hierdie kindjie, hy is die belangrikste in die koninkryk van die hemel" (Matteus

18:3,4). (In hierdie verband is dit ironies dat Ana-Paula se eerste kontak met Carlos (bl. 50) haar reeds laat voel het dat "sy die een is wat klein en jonk is".) Nadat Carlos sy monokel verloor het, lyk sy gesig "(a)mper soos 'n jong seun s'n" (bl. 27). Tussen José en Antonio is daar 'n "groter aanverwantskap as ooit tevore" (bl. 101). Ook Ana-Paula beseft dat sy deur haar apatie onwetend langs die haat van ander geleef het (bl. 115). Haar apatie as kolonialis het haar onsensitief gemaak vir die gevoelens van andere. Na Carlos reik sy nou uit, want ook langs *hom* het sy verby geleef. Sy ervaar 'n behoefte aan kommunikasie, waardeur haar vroeëre drang tot verskansing opgehef word.

Dit bly egter ironies dat sake tot op hierdie punt moet ontwikkel voordat 'n positiewe verandering begin intree. Ewe vreeslik is dit dat Pina moet sterwe sodat daar versoening tussen Maria en Antonio kan kom (bl. 110). (In Pina se dood, soos in dié van Goncalo, beluister ons iets van Eksodus 20:5: "Ek reken kinders die sondes van hulle vaders toe." Vergelyk ook Maria se woorde op bl. 114: "Op ons sal dit uitgehaal word, op ons en op ons kinders.") Maar ook hierin word iets van die idee van 'n plaasvervangende en versoenende sterwe weer-speël.

Aan die slot van die novelle vra Ana-Paula Palmira of sy die baba vir haar mag vashou (bl. 128). Hierdie gebaar beteken dat sy oplaas uitreik na 'n ander mens, meer bepaald 'n kindjie 'ontvang', soos wat Christus ook by geleentheid gedoen het (vgl. Matteus 19:13-15). Die baba simboliseer ook die idee van 'n nuwe begin.

Wanneer die kaptein se helikopter oplaas opdaag, word die oë van die wagtendes verblind deur die stof, "sodat swart en wit, ... (n)ie meer weet: hierdie hand is swart en hierdie een is wit nie" (bl. 130). In Matteus 9:27-31 word vertel hoe Jesus twee blindes genees het:

Terwyl Jesus daarvandaan verder gaan, het twee blindes hom gevolg. Hulle het aanhoudend gekreeu: "Ontferm U tog oor ons, seun van Dawid!" Jesus het in die huis ingegaan, en die blindes het daar na Hom toe gekom. Hy vra toe vir hulle: "Glo julle dat Ek dit kan doen?" "Ja, Here," antwoord hulle Hom. Toe raak Hy aan hulle oë en sê: "Wat julle glo, sal gebeur." Hulle kon toe sien, maar Jesus het hulle streng beveel: "Hiervan moet niemand hoor nie." Maar toe hulle daar weg is, het hulle in daardie hele omgewing van Hom vertel.

Daar is 'n intertekstuele spanning tussen die beskrywing van die verblinding van die wagtendes in die binneplaas en bostaande Bybelse passasie: In *Ons wag op die kaptein* word siende mense verblind sodat hulle mekaar vir die eerste keer as mense kan 'sien'; in die Bybel word blinde mense siende. In die Bybel is dit die blindes wat aandring op genesing; in die novelle vind die 'genesing' buite die wil van die 'blindes' om plaas. Die Bybelse gebeure staan in 'n sekere sin aan die

begin van 'n proses (vergelyk die laaste sin); dié in die novelle staan aan die einde en is die kulminasiepunt van 'n proses.

5. Motiewe

Met *motief* word hier "een herhaald en betekenisvol element" (Van Gorp *et al.*, 1984:202) bedoel. Daar is 'n wye verskeidenheid sulke motiewe in *Ons wag op die kaptein*. Slegs die volgende word onder die loop geneem: *water, hand(e), oog/oë en bloed*.

5.1 Water

Daar word dikwels in die loop van die vertelling na *water* of die gebrek daaraan verwys, soms deur die karakters en soms deur die verteller. Reeds op bl. 3 word meegedeel dat Carlos sy vingers onder die kraantjie in die balie wat in die pak-kamer staan, hou en " 'n paar druppels water" daarvoor laat loop. Ana-Paula merk dan op dat die balie leeg is en dink by haarself: "Ons moet sorg dat dit vol kom" (bl. 4). Aan die einde van hoofstuk 1 strompel José "(m)et die balie water op sy skouers mors-mors die kombuis (b)inne ..." (bl. 18-19). In hoofstuk 3 pleit Carlos tevergeefs by die guerillavegters: "Luister, ... (l)os ons hier, maar gee water vir die kinders" (bl. 42). Hy bied selfs aan: "Ek gee jou my hele beursie geld as jy vir ons water bring" (bl. 43). Wanneer Ana-Paula terugdink aan die middag toe sy en Carlos in Lissabon gaan stap het, onthou sy hoe hulle by die Taagrivier gestaan het: "Die water spoel kleurloos en deurskynend teen die effens klipperige opdraend" (bl. 52). Die dag waarop Carlos haar na die priester neem, reën dit, "(e)n die poele water lê op die straat, die lug is blou in die water, die drywende wolke is wit kolle op die blou van die water" (bl. 84). (Let op die veelseggende herhaling.)

Die betekenis van die watermotief word indirek aangedui wanneer Ana-Paula teenoor Carlos verklaar dat sy "twee swart-wit kinders" haar "verdor" het (bl. 104). Dorheid of gebrek aan water is 'n simbool vir 'n gebrek aan liefde, 'n simbool van geestelike verdorring. Dit word reeds aangedui as Ana-Paula op bl. 30 van die gras dink: "Vir die gras kom die dood, omdat die groen sap in die vate verdor het, maar (*ironies* – M.J.P.) vir haar kom dit nie." Later verwyf Carlos Ana-Paula: "Jy ken nie medelye nie. Jy kan nie voel nie. Dis reg, jy is verdor" (bl. 112). Nadat 'Nga per ongeluk vir Goncalo met haar mes raakgekap het, probeer Ana-Paula vir haar hondjie fluit, "(m)aar haar mond is droog, daar kom nie geluid uit nie" (bl. 77). Op hierdie wyse word haar skreiende gebrek aan liefde jeens die seun gemetaforiseer. Ná Goncalo se dood verklaar sy: "Omdat hy my verdor het, is sy dood my geboorte" (bl. 104). Ook hierdie woorde is waar in 'n ander sin as wat Ana-Paula dit self bedoel. Carlos se kinders *het* haar "verdor" (liefdeloos gelaat), en Goncalo se dood *is* haar 'geboorte' (sy kom nog op

hierdie selfde dag tot 'n oorweldigende besef van haar skuld, haar liefdeloosheid). Wanneer José sy hand op Antonio se skouer sit "(i)n groter aanverwantskap as ooit tevore", wil Maria weer *spoeg* om haar misnoeë met hierdie liefdeshandeling te kenne te gee, "(m)aar haar mond is droog" (bl. 101). Weer word die motiewe van droogheid en dié van liefdeloosheid gejuks taponeer.

In sy gesprek met die Samaritaanse vrou (Johannes 4:1-26) verklaar Jesus onder andere:

"(w)ie van die water gedrink het wat Ek hom sal gee, sal in alle ewigheid nooit dors kry nie. Nee, die water wat Ek hom sal gee, sal in hom 'n fontein wees met water wat opborrel en vir hom die ewige lewe gee."

Innerlike dorheid kan dus ook gelees word as 'n gebrek aan deelgenootskap met Christus. Dat die dag van die besoek aan die priester so besonder watterryk was (kyk hierbo), is dus 'n pregnante stukkie ironie. En daarom is dit so belangrik dat die eerste geluide van die aankomende helikopter van die kaptein klink "(s)oons 'n pomp wat water stoot" (bl. 126). Die eindoordeel is dus tegelykertyd ook die koms van 'water' of nuwe lewe. Openbaring 22:17: "En elkeen wat dors het, moet kom; elkeen wat die water van die lewe wil hê, moet dit kom kry, verniet!"

Ana-Paula se verklaring op die oggend van hierdie dag van afrekening (bl. 17): "Ons het water nodig", het 'n 'dieper' betekenis waarvan sy self glad nie bewus is nie. Wanneer vertel word hoe die dors Antonio aan die water van die rivier dink (bl. 81), word binne dieselfde paragraafverband melding gemaak van Ana-Paula se gebaar van toegeneentheid by die voëlhok dié oggend. Water is seker een van die beste voorbeelde van iets wat 'gee' wanneer daar van hom 'geva' word. Daarom is dit so belangrik dat daar in die kort derdelaaste paragraaf van die novelle staan: "Soos water dam hulle teen die hek op, stoot hulle op om weg te kom, om plek te maak vir die helikopter wat moet land" (bl. 130).

5.2 Hande

Die motief *hande* staan enersyds in verband met liefdeloosheid en selfsug, en andersyds met versoening. In hoofstuk 2 word onder andere vertel hoe Ana-Paula tydens die grasbrande haar hande om 'n brandende boomstomp gesit en hulle sodoende beseer het. Die situasie waarvan hierdie gebeurtenis 'n onderdeel vorm, demonstreer Ana-Paula se selfgesentreerde liefde vir Brandao. En op bl. 24 trap die leier op Carlos se hand "(w)at die sweepsteel nog vashou", sodat "die wat naby staan ... (d)ie (handbene) hoor kraak soos hy dit vermorsel met die groot skoer wat hy dra". Die hande wat moes gegee het, was instrumente van selfsug en onbarmhartigheid of, in Ana-Paula se verhouding met Brandao, van die selfvervullende hartstog: "... (h)aar vel kleef aan sy hande" (bl. 38). Tydens die

noodlottige stoeiery tussen Carlos en 'Nga oor Goncalo word daar op 'n opvallende wyse op die hande van die karakters gefokus (bl. 76).

Aan die ander kant is dit juis die hande van die karakters wat in die slotsin van die novelle met die idee van versoening in verband gebring word. Dis ook nie sonder betekenis dat die verteller eksplisiet meedeel dat Ana-Paula haar "hande" na Palmira uitsteek nie –

(o)u hande, sonder ringe – ... "Kan ek haar vir jou vashou?" vra sy. Haar hande beweeg reeds langs die sement, die vingers kruip asof hulle nie 'nee' sal aanvaar nie ... (I)nstinkmatig strek Palmira haar hande na die kind uit om Ana-Paula af te weer, die baba na haar te gryp, maar Maria se hand vat haar aan die arm.

"Nee," sê sy met medelye. "Laat haar die kind vashou" (bl. 128).

In die bostaande aanhaling is die hande van die karakters aan die een kant instrumente van aanvaarding en aan die ander kant van verwerping. Hierteenoor was Jesus se hande instrumente van genesing (Markus 6:5 e. a. p.) en van die egtheid van sy Persoon en werk (Lukas 24:39 en 40).

5.3 Oë

Wanneer die kaptein uiteindelik opdaag, word die *oë* van die wagtendes verblind, "(s)odat swart en wit, vasklouend aan die hek wat tussen hulle is, nie meer weet: hierdie hand is swart en hierdie hand is wit nie". Die kaptein is die groot Regter voor wie almal gelyk is en skuldig staan. In sy teenwoordigheid sien die mense nie meer die uiterlike verskille tussen hulle raak nie en verval alle rassisme. Ons lees telkens dat die groepie gevangenes in die binneplein met geslote oë sit of nie goed kan sien nie (bl. 26, 66, 69, 74, 108, 115 ens). Hierdie motief kulmineer in die mededeling op bl. 126 dat Ana-Paula haar oë sluit en af staar in die "onmeetlike leegheid in haarself". In plaas van om na mekaar te kyk en die skuld by mekaar te soek, moes hierdie mense leer om in hulleself "af te kyk". Wanneer meegedeel word dat die werkers se "onsiende oë" (bl. 129) strak op die helikopter gerig is, word aangedui dat die koms van die kaptein veral 'n innerlike of psigiese gebeure is. Ook Carlos, Palmira en Maria het met geslote oë na die aankomende helikopter geluister (bl. 127). Dis byna asof die karakters se vleeslike oë uitgeskakel word sodat hulle met hulle 'geestesoe' kan kyk, en hier 'n soort verhooring plaasvind van Paulus se gebed in Efesiërs 1:18: "Ek bid dat Hy julle geestesoe so verhelder dat julle kan weet watter hoop sy roeping inhou ..." Hierteenoor is dit ironies dat die liefdesopwelling wat Ana-Paula kort na haar aankoms in Angola jeens Carlos ervaar het haar "half-blind" maak (bl. 64): dis asof hier reeds aangedui word dat 'n afsien van die uiterlik waarneembare 'n soort

voorwaarde is vir eg-menslike liefdeskontak. Hierteenoor maak sy haar oë juis toe as 'n uiting van afkeuring wanneer sy as gevangene 'Nga se stem hoor (bl. 71).

Carlos dra 'n monokel. Dit simboliseer sy eenogige menssiening. Hy sien mense slegs as gebruiksartikels raak, wesens wat as middel tot 'n doel dien en nie as 'n doel op sigself nie. Dit is ook 'n soort masker waaragter hy skuil.

Aan die een kant is die oë van die karakters dus soms 'n masker waaragter hulle skuil, sodat dit nie vir hulle nodig hoef te wees om te gee nie. Andersyds dien dit weer as middel in die strewe na kommunikasie en kontak en die gee van die self (vgl. bl. 3-34, 115 en ander). Daar is 'n interessante intertekstuele verband met die volgende uitspraak van Christus: "Die lamp van jou liggaam is die oog. As jou oog goed is, is jou hele liggaam ook verlig. Maar as jou oog sleg is, is jou liggaam ook sonder lig" (Lukas 11:34). Totius se beryming van die tweede vers van Psalm 25 kom ook voor in die gedagte: "milde hande vriend'like oë/is by U van ewigheid".

5.4 Bloed

Ook die motief *bloed* staan terselfdertyd in verband met die motiewe van liefde en van haat. Bloed word gestort omdat mense onwillig is om aan mekaar te gee waarop hulle as mense geregtig is. Nadat Ana-Paula saam met die ander die binneplasia binnegesmyt is, spoeg sy bloed en 'n tand uit (bl. 26). Die "reuk van bloed wat droog word" (bl. 46) kan in die agterplasia geruik word. Die bloed spuit uit die wond wat 'Nga Goncalo per ongeluk toegedien het. Sy onskuldige bloed vloei (en later sterf hy) as gevolg van 'n gebrek aan liefde tussen sy ouers. Later maak die "soet warm reuk" van Goncalo se bloed die lug in die agterplasia walglik (bl. 117). Die agterplasia is enersyds ruimte van die haat, andersyds van selfinsig en versoening. Die hondjie se bloed loop teen die ystersmeewerk van die hek af (bl. 123). Hy verpersoonlik onder andere Ana-Paula se selfsug en ongevoeligheid; sy het die hondjie liever gehad as vir Carlos se buite-egtelike kinders.

Wanneer Ana-Paula die priester besoek, merk sy die druppels bloed op die voete en hande van die Christusbeeld in die voorkamer (bl. 85). Die motief *bloed* staan dus ook in verband met die offerdood van Christus, Hy wat gesterf het sodat ander kan leef. Deur sy dood het hy ook versoening tussen God en mens en tussen mens en mens bewerkstellig. Carlos raak met God versoen (bl. 115) en Ana-Paula raak met Carlos (bl. 117), Goncalo (bl. 125), 'Nga (bl. 124) en Maria en Palmira (bl. 128-129) versoen. Mabel Rossouw (1991:211) vestig die aandag op 'n ooreenstemmende simboliese gebruik van bloed in *Die laaste Sondag*: "(d)ie versoene bloed van Christus kontrasteer op skokkende wyse met die wraak wat met die bloed van die terreurslagoffers geassosieer word."

Slotsom

Die problematiek waarin die karakters in hierdie novelle vasgevang sit, kan ook in die woorde van die verteller op bl. 78 geformuleer word:

Soos die son vassit, sit die mense vas. Daar is nie lug wat hulle kan inasem nie, hulle stik in hulle eie vuil lug wat hulle weer moet in inasem. Hulle verstik tussen mekaar, hulle stik aan hulleself.

Die metafoer van die son wat 'vassit', betrek hier sowel die Ou as die Nuwe Testament. In die Ou Testament is die son simbool van die mag van Jahweh – vergelyk onder andere Psalm 19:5 en 6 – en in die Nuwe Testament is die son simbool van Christus, die Seun van God. Dat die son dus 'vassit', dui dus waarskynlik op die gebrek aan 'n lewende verhouding met God en Christus.

In haar voortrefflike studie van *Die laaste Sondag* gee Mabel Rossouw (1991: 197-237) onder andere aandag aan die 'waarskuwingsillokusie' van dié roman, wat sy (Rossouw, 1991:221) samevattend soos volg formuleer:

As volksgenoot *waarsku* ek, die skrywer, julle, Afrikanerlesers, teen die moontlike gevolge van dié soort ideologiese besetenheid wat spruit uit 'n beheptheid met skeiding tussen rasse, veral wanneer dit langs kerklike weë bevorder word en uiteindelik die gestalte van 'n pseudo-religie aanneem.

'n Mens kan miskien 'n soortgelyke waarskuwingsillokusie vir *Ons wag op die kaptein* se Suid-Afrikaanse lesers formuleer, veral in die lig van die feit dat 'n berig in die Nasionale Party-koerant, *Die Transvaler*, van 15 Maart 1961 oor 'n insident op 'n plaas in Noord-Angola as oerteks vir hierdie novelle gedien het. Voeg hierby die verskyningsdatum van die eerste uitgawe van *Ons wag op die kaptein*, naamlik 1963, en die sinjalering van so 'n waarskuwingsillokusie is des te aanneemliker. 1961 was naamlik die jaar van die koms van die Afrikanerrepubliek van dr. Hendrik Verwoerd en in 1963 was die welvaartsgolf wat hierdie politieke verwickeling vir die blanke, en meer bepaald die Afrikaner, tot gevolg sou hê, reeds besig om op te wel. So 'n waarskuwingsillokusie sou soos volg verwoord kon word: 'As mede-Christen en volksgenoot *waarsku* ek, die skrywer, julle, Christen- en Afrikanerlesers van Suid-Afrika, in die lig van gebeure elders in Afrika, teen die moontlike gevolge van 'n materialistiese en kolonialistiese besetenheid wat tot 'n verloëning van die Christusgebod aanleiding gee.'

Bibliografie

- Brink, André P. 1979. *'n Droë wit setsoen*. Taurus : Emmerentia.
Brink, André P. 1982. *Houd-den-Bek*. Taurus : Emmerentia.
Brink, André P. 1984. Writing against Big Brother: Notes on Apocalyptic Fiction in South Africa. *World Literature Today*, 58:189-194.

- Brink, André P. 1991. *Die kreef raak gewoond daaraan*. Human en Rousseau : Kaapstad Johannesburg.
- Die Bybel (Ou vertaling). 1954. Bybelgenootskap van Suid-Afrika : Kaapstad.
- Die Bybel (Nuwe vertaling). 1986. Bybelgenootskap van Suid-Afrika : Kaapstad
- Die berymde Psalms. 1978. N.G. Kerk-uitgewers : Kaapstad.
- Ferreira, Jeanette. 1985. *Sitate om 'n rewolusie*. Human en Rousseau : Kaapstad Pretoria.
- Hawkes, Terence. 1977. *Structuralism and Semiotics*. Methuen : Londen.
- Joubert, Elsa. 1971. *Bonga*. Tafelberg : Kaapstad. : Goodwood.
- Joubert, Elsa. 1977. *Ons wag op die kaptein*. Tweede uitgawe. Tafelberg : Kaapstad.
- Joubert, Elsa. 1978. *Die swerfjare van Poppie Nongena*. Tafelberg : Kaapstad.
- Joubert, Elsa. 1981. *Die wagherbrug*. Tweede hersiene uitgawe. Tafelberg : Kaapstad.
- Joubert, Elsa. 1983. *Die laaste Sondag*. Tafelberg : Kaapstad.
- Joubert, Elsa. 1988. *Missionaris*. Tafelberg : Kaapstad.
- Prins, M. J. 1976. Bonga. *Klasgids*, 10(4):5-9.
- Prins, M. J. 1990. Die verhouding tussen Bonga en Inacia Maria. *Tydskrif vir Letterkunde*, 28(1):108-16.
- Rossouw, M. A. 1991. *Ideologie en taalhandeling*. Ongepubliseerde D. Litt-proefskrif Potchefstroom : PU vir CHO.
- Van Gorp, H. et al. 1984 *Lexicon van literaire termen*. Wolters : Leuven.

Universiteit van Fort Hare